

Padányi József¹

Monarchiás erődök a mesélő Boszniában

Austro–Hungarian Fortifications in "Story-Teller" Bosnia

Lukács László – talán mondhatom így, barátom – tiszteletre méltó katonai-szakmai pályát tudhat magáénak. Akkor fejezte be a Kossuth Lajos Katonai Főiskolát, amikor én elkezdtem azt, de rövid idő múlva már tanított engem is. Robbantás, műszaki zárás a szakterülete, amit ezen a területen tudni érdemes, azt ő tudja. Ami talán ennél is fontosabb, ezeket az ismereteket hajlandó is megosztani mindenkivel, akit érdekel ez a szép szakma. Laci publikációi az MTMT-ben megtalálhatók, 235 közlemény bizonyítja ismeretátadási készségét. Ízig-vérig katona és ízig-vérig tanár, minden szaván, minden gesztusán érződik a hiteles tanító ember. Tanítványa voltam, aztán munkatársam lettem, együtt szolgáltunk a Zrínyi Miklós Katonai Akadémián, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen, a Nemzeti Közszerológiai Egyetemen, és ő váltott a Magyar Műszaki Kontingens parancsnokhelyettesi beosztásában Bosznia–Hercegovinában. A következőkben – közös emlékeink mentén – Bosznia–Hercegovina történelméből mutatunk be egy szeletet. Ahogy a Nobel-díjas Ivo Andrić (1892–1975) nevezte „a mesélő Boszniáról” írunk, bemutatva azt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia műszaki katonái hogyan erődítették meg a területet, hogyan alkottak csodálatra méltó építményeket ezen a gyönyörű földön, és mit mesélnek ezek a ma is meglévő erődök a ma műszaki katonáinak.

Kulcsszavak: erődítés, okkupáció, örökségvédelem, erőd, Bosznia–Hercegovina

László Lukács – whom I may call as a friend – has a venerable professional military career. He graduated from the Kossuth Lajos Military College, when I started it, and in a very short period of time, he was already lecturer there. Explosions and obstacles are his main professional interests, and what is worth knowing in these fields, he already does. What is even more important is that he is willing to share his extensive knowledge with anybody interested in these fields. His 235 works in the Hungarian Scientific Bibliography illustrate his contributions in sharing knowledge. A true soldier and a true teacher, whose every word comes off as authentic. I was first his student, and

¹ Egyetemi tanár, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, e-mail: padanyi.jozsef@uni-nke.hu

later his colleague at the Zrínyi Miklós Military Academy, the Zrínyi Miklós National Defence University, the University of Public Service and he took over the deputy commander role from me in Bosnia and Herzegovina as part of the Hungarian Engineering Contingent. On the following pages – as we have joint memories there – we are showcasing a slice of Bosnia-Herzegovina history. As the Nobel laureate Ivo Andrić (1892–1975) calls it, we are talking about the “story-teller Bosnia”. These pages show how engineer soldiers of the Austro-Hungarian Empire fortified the territory, how they created admirable structures on this beautiful land, and what lessons these fortifications tell to the engineer soldiers of today.

Keywords: fortifications, occupation, heritage protection, fortification line, Bosnia and Herzegovina

Bevezetés

1878. július 29-én lépte át az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege a Száva folyót, hogy a berlini kongresszuson elfogadott határozat értelmében ellenőrzése alá vonja Bosznia és Hercegovina – illetve a Novi Pazar-i szandzsák – területét. Az okkupáció eredményeként a Monarchia „ráült” Európa egyik lőporos hordójára, amely évtizedekkel később lángba is borította a világot és a birodalmat.²

A politikai döntést követően a katonák tették a dolgukat. Harcoltak, megszállták a területet, és mindent megpróbáltak, hogy meg is tartsák azt.³ Műszaki tisztek generációinak jelentett szakmai feladatot, hogy Bosznia-Hercegovina veszélyeztetett irányában olyan erődöket és védelmi rendszert építsenek, amelyek a siker esélyét biztosították a megszálló hatalomnak. A terület geostratégiai elhelyezkedése miatt – a keleti határok menti, a területre igényt formáló, a Balkán-félszigeten mindinkább teret nyerő Szerbia és Montenegró okozta fenyegetés miatt – gondoskodni kellett az újonnan megszerzett terület biztonságáról, valamint az odavezényelt csapatok tartós elhelyezéséről. Ennek okán 1879-től kezdődően egészen 1918-ig laktanyák, őrházak és erődök, valamint egyéb katonai létesítmények egész sorát építették ki, ami teljes egészében megváltoztatta a tartomány katonai infrastruktúráját.⁴

A magyar hadtörténetírás máig adós a magyar műszaki katonák hozzájárulásának feltárásával ebben a hatalmas erődítési feladatban. A helyi hadtörténészek, örökségvédelmi szakemberek figyelmét ugyanakkor évtizedekkel ezelőtt felkeltették ezek a masszív építmények. Ennek az érdeklődésnek az eredménye egy korszakos mű, Manuel Martinovic tollából. A szerző két évtizedes munkával, módszeresen feldolgozta az elérhető forrásokat, a terepen pontosította és dokumentálta azok valóságtartalmát. A 2022-ben megjelent kötet horvát nyelven, 671 oldalon mutatja be a kutatás eredményeit.⁵

² TARJÁN [é. n.].

³ BALLA 2008.

⁴ MOLNÁR 2024.

⁵ MARTINOVIC 2022.

Erődövek Boszniában

A világháború előtt, vagyis az úgynevezett boldog békeidőkben a műszaki vezetést, illetve a katonai műszaki szolgálat két ágát különböztették meg: az erődépítészeti és a magasépítészeti szolgálatot. Az erődépítészeti szolgálat magában foglalta az államerődítés minden formáját, vagyis egyrészt a békében tervezett és kivitelezett állandó erődítéseket – tehát a szárazföldi és a tengerparti erődítéseket – amelyekhez az övvárak, zárók, páncélozott ütegek, hadikikötők, tengerparti ütegek tartoztak. Továbbá oda tartoztak a csak mozgósításkor, illetve közvetlen előtte vagy a háború kezdetén kiépítendő, azonban már békében megtervezett hídfőállások, zárt hídfők és egyéb erődítmények, amelyek kiépítése legtöbbször pénziári miatt a háborús időszakra halasztódott. Békeidőben a szolgálatot az övvárakban, illetve több zárócsoporthoz központjában elhelyezett hadmérnöki igazgatóságok, illetve a háború kezdetén végrehajtandó erődítések részére az erődépítési igazgatóságok látták el. Az előbbieket főleg Galíciában (Krakkó és Przemysl), továbbá Dél-Tirolban (Trient, Riva), Bosznia és Hercegovinában (Szarajevó, Mostar, Trebinje és Bilek), illetve a hadikikötőkben (Póla és Cattaro) helyezték el. Hazánkban csak Péterváradon, Komáromban és Gyulafehérvárott léteztek erődépítési fióki igazgatóságok, amelyek a Budapesten székelő erődépítési igazgatóság alá tartoztak. Ezen utóbbi szerv elsősorban a budapesti hídfőállások tervezésére és kivitelezésére volt hivatva.⁶

Karintia és Trient (Trento) városa megközelítésének biztosítására egy sor, teljesen új, modern és drága erőd épült. Ezzel párhuzamosan a fő haditengerészeti kikötő – az isztriai Póla (Pula) – tengeri oldalvédelmét három páncélozott parti erőd hozzáadásával kellett korszerűsíteni. Az északi határon Krakkó és Przemysl erődöveit is új tüzérségi erődökkel bővítették. Ezek a fejlesztések azzal jártak, hogy rendelkezésre álló összes pénzügyi forrás legalább 1884-ig le volt kötve. 1882-ben sürgőssé vált a Bosznia-Hercegovinában meglévő és építendő erődök helyzetének rendezése is, így egy bizottság a helyszínen szemrevételezte a fennálló helyzetet.⁷ Ennek eredményeképpen alakították ki azokat a típuserődöket (őrház-örtorony, védhető laktanya, tüzérségi erőd) (1. kép), amelyek aztán Bosznia-Hercegovina kijelölt körzeteiben az erődövek alapját alkották.⁸

⁶ JACOBI 1938: 34.

⁷ Ezt a bizottságot Daniel Freiherr von Salis-Soglio tábornok (1826–1919) vezette, aki a műszaki csapatok főfelügyelőjeként felelős volt valamennyi fejlesztésért.

⁸ PACHAUER 2018: 151.

1. kép: Őrtorony a Szarajevó körüli erődrendszerben (Bistrik Kula)

Forrás: Fülöp Dóra fotója

A fejlesztéseket három ütemben hajtották végre, tekintettel a rendelkezésre álló forrásokra. Az első ütemben (1882–1886) intenzív építkezésbe kezdtek. Az erődöket 9 vagy 12 cm-es táborig lövegekkel szerelték fel. Ebben az időszakban az erődítmények és a védhető laktanyák egész sorát építették meg a Krivošije-ban, Trebinje és Bileća városait erődövek vették körül, amelyek között erődök és őrházak egyaránt voltak. Hasonló módon védték Mostar keleti oldalát, hídfőt alkotva a Neretva mentén. Avtovac, Stolac, Ulog-Obrnja, Nevesinje és Kalinovik városokat megerősítették, a stratégiai csúcson őrházak álltak, amelyeket félig állandó, nyílt útegek és védhető laktanyák rendszere támogatott.

A második ütemben (1887–1907) a Trebinje és Bileća körüli erődgyűrűket véglegesítették, illetve megerősítették a Krivošije és Mostar védelmét. Szarajevóban 1888-ban kezdődtek a munkálatok, ahol megépítették az első erődítéseket a főváros keleti határának biztosítására.

Bosznia–Hercegovina és Dalmácia keskeny nyomtávú vasútvonalainak biztosítására kis őrházakat építettek, elsősorban a hidak és alagutak védelmére koncentrálnak. A legtöbb ilyen őrház a Gabela–Zelenika vonalon (12 objektum) és a boszniai keleti vonalon épült. Általános mintájukban az övvárak őrházaihoz hasonló kialakításúak. A fő különbség az udvarok hiánya, és esetenként az oldalfalak elhagyása.

A harmadik ütemben (1908–1914) az erődrendszer átalakításának szükségessége került előtérbe, tekintettel arra, hogy a montenegrói hercegség 1903-ban nehéz ostromlövegekhez jutott. Az erődítésért felelős katonai vezetők olyan erődrendszer-hálózat építésére tettek javaslatot, amely a déli részek biztonságát garantálja. A páncélos erődök rendszere nagy tűzerővel és jelentős védőképességgel rendelkezett volna. A világháború kitöréséig azonban csak két erőd – a krivošijei Dvrsnik és a trebinjei Srač – volt az építkezés előrehaladott szakaszában, de azokat is csak 1918-ban fejezték be (2. kép). Bilećában, Kravicában és Trebinjében 1914-ben az építkezések a korai szakaszban maradtak.⁹

⁹ PACHAUER 2018: 155.

2. kép: Az erődrendszer elvi vázlatja Bosznia-Hercegovinában, 1915-ben

Forrás: MARTINOVIC 2020 alapján a szerző szerkesztése

Trebinje stratégiai helyzete miatt kiemelt figyelmet kapott, hiszen lezárta azt az irányt, amelyben mind a Montenegró felől érkező támadás, mind a Montenegró felé meginduló osztrák–magyar hadsereg mozoghatott. A város körül – az óramutató járásával megegyező irányban észak felé nézve – összesen kilenc, I-től IX-ig számozott erőd épült fel. Ezek a műszaki szolgálat által elfogadott minta szerint vagy erődök, vagy megerősített őrtornyok voltak. A legfontosabb különbség az, hogy az erőd a könnyű gyalogsági fegyvereken kívül 270–300 fokos szögben fordítható tüzérségi fegyverekkel is rendelkezett, míg a megerősített őrtornyokban csak könnyű fegyverek voltak. Utóbbiak így figyelésre és az erődök közötti hézagok lezárására szolgáltak.

Trebinjében 4 nagy katonai laktanya is volt, amelyek a boszniai katonai építészet minden jellemzőjét viselték. A meghatározott számú katona elhelyezésére szolgáló laktanyákat védődőfalakkal, a sarkokon körkörös kilövéssé alkalmas építménnyel, azokon lönyilásokkal látták el. Az emeleteken az ablakokat mozgatható fémlemezek takarták, amelyek lehetővé tették a biztonságos tüzelést az esetleges támadókra.

Egy-egy katonai tábor parancsnoki, igazgatási létesítményeket, tiszti épületeket, kórházi osztályokat a sebesültek számára, lőszer- és élelmiszerraktárakat, pékségeket, katonák laktanyáit, istállókat és védelmi létesítményeket tartalmazott az azonnali védelem érdekében, mindezt magas falakkal körülveve. Trebinje adott otthont Bosznia-Hercegovina legmodernebb erődjének, a Strač-erődnek is. Az erőd teljes egészében betonból készült, és két forgószármolyos tüzérségi torony volt benne 100 mm-es tarackokkal, valamint fém forgó tornyokkal a géppuskákhoz és a tűz gyors áthelyezéséhez. Vasút is épült Trebinjébe, amely elengedhetetlen volt a trebinjei és bilecai överődtítmények ellátásához (3. kép).

3. kép: Az erődrendszer kiépítettségének helyzete Trebinje városa körül, 1915-ben
 Forrás: Stronghold VIIIa – Kučino Brdo [é. n.] alapján a szerző szerkesztése

Trebinjétől északra, a montenegrói határhoz még közelebb fekvő Bileća överőd státuszú erődítés volt. Ott, akárcsak Trebinjében, összesen 8, az óramutató járásával megegyező irányba mutató, I-től VIII-ig számozott, hasonló típusú erődöt építettek.

Bileća városában volt egy megerősített laktanya is, majd a városon kívül felépült egy nagyobb, megerősített katonai tábor is. A Trebišnjica folyó forrásánál vízellátó rendszert építettek ki, amely ellátta a katonai létesítményeket, továbbá Bileća egész városát. Ezenkívül minden erődhöz építettek nagyobb ciszternát, valamint vízgyűjtőket. A város körüli erődítmények között fedezékeket alakítottak ki, lezárva az esetleges réseket. Ezeket aztán árkok és szögesdrótok rendszerével erősítették meg. Az első világháború idején az itteni erődök egy részét a montenegrói tüzérség intenzíven lőtte, de jelentősebb károkat nem tudtak okozni.

Mostar – mint közigazgatási és katonai központ – talán a leginkább erődített városa volt a térségnek. Összesen 19 erődítményt építettek, amelyből a tüzérséggel rendelkező erődök száma 6, a megerősített őrtornyok száma 9. A többi megerősített pont volt árkokkal és fedezékekkel, elsősorban a könnyű fegyverek számára. Önálló erődítményként megerősített tornyok is voltak, amelyek közül az egyik a város északi bejáratánál, a Vrapčica kerületben, a másik négy pedig a központi erődítményen belüli Hum-dombon helyezkedett el. Az erődítményeket árkokkal kötötték össze, szögesdróttal az előterükben. Egyes állásokat acéllemezekkel erősítették meg, növelve az ott elhelyezett géppuskák védelmét. A város körüli magaslatokon – külső védelmi gyűrűként – 34 további állást, félig állandó erődítményt építettek ki.

A védelem belső magját az északi tábor, a déli tábor (benne a katonai kórház), a nyugati tábor és a keleti tábor alkotta. Emellett a logisztikai támogatás biztosítására átfogó infrastrukturális hálózatot hoztak létre. Ebben utak, vasutak, raktárak, vízgyűjtők, vízellátó

rendszer, lőterek, kórházak, katonai temetők voltak. Ezek azt mutatják, hogy Mostar és környéke Bosznia-Hercegovina legsűrűbben erődített városa volt. Még ma is lenyűgöző látvány a műszaki katonák találékonyságát bizonyító építmények rendszere, különösen az akkori technológia fejlettségének fényében.

Szarajevó Bosznia-Hercegovina közigazgatási központja volt, így a védelme is kiemelt figyelmet kapott. Sarajevóban 4 erőd épült, mívesen faragott kövekből, amelyeket acél forgó tornyokra telepített, 150 mm-es tarackokkal és 90 mm-es ágyúkkal szereltek fel. Magában a városban több laktanya volt minden szükséges infrastruktúrával. A város körül számos szögesdróttal és vizesárokkel ellátott védelmi terepszakaszt alakítottak ki.

Az eddig bemutatott erődítményeken kívül Kelet-Boszniában számos megerősített laktanya épült. A Drina menti városok voltak a leginkább megerősítettek, mint Goražde, Višegrad, Foča és Zvornik, amelyek közül az utolsónak volt a legnagyobb erődítménye a város felett.

Létezett terv egy modern, acéltornyokkal ellátott, tüzérségi betonerőd építésére is, de a háború kitörése közbeszólt. A szerb csapatok 1914-es gyors áttörése a Drinán azt jelezte, hogy a hadszíntér ezen szakasza nem volt kellőképpen megerősítve, míg a hercegovinai erődítmények teljes mértékben igazolták szerepüket. Az erődítmények speciális csoportját a fontos összeköttetési útvonalakon és a lakott területeken elhelyezett rendőrőrsök vagy csendőrlaktanyák alkották. A hadsereg nem rendelkezett ugyan joghatósággal a rendőrkapitányság felett, de Kelet-Hercegovinában és Kelet-Bosznia egyes részein ezeket védelmi létesítményként építették, figyelembe véve a helyi lakosság lázadásával kapcsolatos tapasztalatokat.

Magyar műszaki katonák Boszniában

Az erődök építésében magyar műszaki katonák is jeleskedtek Boszniában. Nincs lehetőségünk erről átfogó képet adni, ezért néhány kiragadott példával igazoljuk a magyar műszaki katonák tehetségét ezen a területen.

Szederjei Elemér altábornagy (1868–1950) 1897-től a császári és királyi műszaki igazgatóságon teljesített szolgálatot a boszniai Mostarban, főhadnagyi rendfokozatban. Ebben az időszakban a boszniai erődrendszer megerősítése már kiemelt feladata volt az ott szolgáló műszaki szakembereknek. Az 1882-ben indult intenzív fejlesztési program 4 évtizedre munkát adott az erődítésben járatos műszaki katonáknak.

A három nagyobb szakaszra bontható időszak középső szakaszában (1887–1907) dolgozott itt Szederjei Elemér. Ekkor a Trebinje és Bileća körüli erődgyűrűket véglegesítették, és megerősítették Krivošije és Mostar védelmét. Sarajevóban 1888-ban kezdődtek a munkálatok, ahol megvalósultak az első erődítések a főváros keleti határának biztosítására. 1914-re a fejlesztések eredményeképpen 41 erőd, 9 ütegállás, 84 őrház, 22 földsánc (előerőd), összesen 155 erődített hely biztosította a stratégiai pontokat és irányokat.¹⁰ Csak a Trebinje körüli kétkörös erődrendszerhez mintegy 100 katonai objektum tartozott, amely 4500 katonát volt képes befogadni.

¹⁰ PACHAUER 2018.

Szederjei itteni szolgálata alatt, 1897 augusztusától októberéig a Nevesinje melletti Grad erődjének rekonstrukcióját irányította. Nevesinje fontos csomópont volt ebben az időszakban. Itt állomásozott a hegyi dandár parancsnoksága, a kerület csendőrségének parancsnoksága, a vám- és pénzügyőrség körzeti vezetése. A településen megerősített, jól védhető laktanyát építettek, és egy közeli magaslaton volt a Grad nevű erőd. Benne két 9 cm-es 1861 mintájú ágyú, lőrések a gyalogsági fegyverekhez és ciszterna.

Szederjeit 1897. november 27-én áthelyezték a sarajevói császári és királyi műszaki igazgatóságra. Ott a III. és IV. védelmi körzet műszaki tisztjeként, valamint a 2. számú (Zvornik) és az 1. számú (Kalinovik) gazdasági bizottság műszaki tanácsadójaként tevékenykedett. Zvornikban a folyópartot megerősítő védelmi építkezések kivitelezésében vett részt. Páncélkupolás erődök építését vezette: a Hum mellett található III. számú erőd építése közben a páncélkupolába szerelt 15 cm-es mozsár beépítését, majd a Pašino Brdo nevű, IV. számú erődben a lövegtalpak beépítését irányította.

4. kép: Pasino Brdo erődje
Forrás: Fülöp Dóra fotója

Jelentős feladata volt a Kalinovik melletti Gradina erőd ütegének beépítése. A gradinai a Bosznia-Hercegovinában épített leghosszabb (130 m) Monarchia korabeli erőd volt. Kalinoviktól nyugatra, 1134 méteres magasságban található, s két sokszögű platformmal volt felszerelve a 90 mm-es lövegekhez. Mindegyik platformon 3 löveg volt. A Kalinovik körüli magaslatokon 3 erőd állt, ellenőrizve a völgyben futó utakat. 1898 őszétől a Hum mellett lévő III. számú erőd építését irányította annak teljes elkészültéig.¹¹

Zelenka Zoltán altábornagy (1884–1942) szintén marandót alkotott ezen a területen. 1913. november 1-jén a császári és királyi hadmérnök igazgatósághoz osztották be Trebinjében, amely talán a legfontosabb volt a Bosznia-Hercegovinában létrehozott igazgatóságok (Szarajevó, Mostar) közül.

¹¹ BALLA–PADÁNYI 2024.

Zelenka főhadnagy feladata az volt, hogy megtervezze a Golo Brdo överődöt, és hadászati szintű utak építésében is részt vett. Az erőd kézzel faragott kőtömbökből épült, mellette 9 ciszterna és egy istálló maradványai láthatók. A Trebinje feletti hegyeket a mai napig uralja a Strač nevű erőd, amely szintén a védelmi rendszer része volt (5. kép). Ez volt a Monarchia második legnagyobb katonai erődítménye. Az erődítményt két 100 mm-es ágyúval, két kisebb ágyúval, 24 géppuskával és 12 reflektorral szerelték fel. Az épület tetejére 4 acélkupolát terveztek, félig falazott, félig kőbe vésett formában. Strač építése soha nem fejeződött be, mivel Montenegró 1916-ban kapitulált, így a tervezett 4 kupolából csak kettő készült el.¹²

5. kép: Strač erődje

Forrás: *The Unknown Austro-Hungarian giant: Strač Fortress Near Trebinje 2022*

Herbert Ferenc vezérőrnagy (1858–1929) 1883. július 13. és augusztus 2. között megbízott századparancsnok volt alakulatánál Pettauban. 1884 májusától a Szarajevóból az ottani Trebović-hegyre vezető lovaglóút építészeti vezetőjeként, valamint a környékbeli erődök építésén dolgozott. 1884 decemberétől újra alakulatánál szolgált Pettauban, főhadnagyi rendfokozatban.¹³

Összefoglalás

A Bosznia-Hercegovinában kialakított védelmi rendszer sok energiát és sok pénzt emésztett fel. Ezzel együtt, amikor szükség volt rá, betöltötte küldetését. Az erődítési építmények kialakítása, elhelyezésük elvei megfeleltek a kor követelményeinek, még mai állapotukban is lenyűgözik a látogatókat. A magyar műszaki katonák tehetsége, találékonysága, szorgalma is kellett ahhoz, hogy ezek megépüljenek, és több mint száz év távlatából is tisztelettel kell adóznunk

¹² BALLA–PADÁNYI 2023.

¹³ BALLA–PADÁNYI 2022.

szakmai felkészültségüknek. Meggyőződésünk, hogy ezek az erődök és benne elődeink munkája a mi katonai-kulturális örökségünknek is része, így megismerésük és megismertetésük nem lehetőség, hanem kötelesség.

Befejezés helyett

Bosznia-Hercegovina múltja legalább annyira viharos, mint a jelene. A Monarchia műszaki katonái az okkupációt követően hagytak nyomot ezen a gyönyörű vidéken, a Magyar Honvédség műszaki katonái – köztük Lukács László alezredes úr – az IFOR/SFOR-misszió¹⁴ során. Mostar, Trebinje, Szarajevó, Zvornik, Višegrad olyan városai ennek a mesélő országnak, ahol egymás lábnyomában járva dolgoztak a magyar műszaki katonák, időn és téren át szolgálva legjobb tudásuk szerint.

Felhasznált irodalom

- BALLA Tibor (2008): A magyar királyi honvédség és Bosznia-Hercegovina 1878. évi okkupációja. *Had-történelmi Közlemények*, 121(1), 3–38.
- BALLA Tibor – PADÁNYI József (2022): Műszaki kiválóságok: Herbert Ferenc. *Műszaki Katonai Közlöny*, 23(2), 43–54. Online: <https://doi.org/10.32562/mkk.2022.2.3>
- BALLA Tibor – PADÁNYI József (2023): Műszaki kiválóságok: kutnai és eörvistyei Zelenka Zoltán. *Műszaki Katonai Közlöny*, 33(1), 5–13. Online: <https://doi.org/10.32562/mkk.2023.1.1>
- BALLA Tibor – PADÁNYI József (2024): Műszaki kiválóságok: Szederjei Elemér altábornagy. *Műszaki Katonai Közlöny*, 34(1), 19–29. Online: <https://doi.org/10.32562/mkk.2024.1.2>
- JACOBI Ágost (1938): *Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban*. Budapest: Közlekedési Nyomda.
- MARTINOVIC, Manuel (2020): k.u.k. Befestigungsanlagen in Bosnien und Herzegowina. *Truppendienst*, 2020. március 11. Online: <https://www.truppendienst.com/themen/beitraege/artikel/kuk-befestigungsanlagen-in-bosnien-und-herzegowina>
- MARTINOVIC, Manuel (2022): *Austrougarske utvrde u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: HKD Napredak.
- MOLNÁR Tibor (2024): Osztrák–magyar erődök Bosznia-Hercegovinában. *A Nagy Háború írásban és képből*, 2024. január 11. Online: https://nagyhaboru.blog.hu/2024/01/11/osztrak_magyar_ero-dok_bosznia-hercegovinaban
- PACHAUER, Volker Konstantin (2018): Austro-Hungarian fortification in Bosnia-Herzegovina and Montenegro. Cultural Heritage between Value, Touristic Potential and Extinction. *International Journal of Heritage Architecture*, 2(1), 149–158. Online: <https://doi.org/10.2495/HA-V2-N1-149-158>
- Stronghold Villa – Kučino Brdo* [é. n.]. Online: https://fort-net.org/lokacija_trebinje_trebinje_kucino_brdo/?lang=en
- TARJÁN M. Tamás [é. n.]: Bosznia-Hercegovina okkupációja. *Rubicon online*, é. n. Online: https://rubicon.hu/kalendarium/1878-julius-29-bosznia-hercegovina-okkupacioja?gc_id=14734383555&h_ad_id=676904752758&gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwiMmwBhDmARIsABeQ7xQpMzVIFsArWF2cwmof_CoH6XQINKnuG741-Oscw07n6sJYA8P4qXgaAp4VEALw_wcB
- The Unknown Austro-Hungarian giant: Strač Fortress Near Trebinje. *Visit B&H*, 2022. február 4. Online: <https://visitbih.ba/en/the-unknown-austro-hungarian-giant-strac-fortress-near-trebinje/>

¹⁴ Implementation Forces/Stabilisation Forces.